

ІСТОРІЯ

УДК 32.01:303.42(477)

Володимир ГОЦУЛЯК,
 orcid.org/0000-0001-8376-0790
 кандидат політичних наук, доцент,
 доцент кафедри філософії і політології
 Хмельницького національного університету
 (Україна, Хмельницький) gotsylak@ukr.net

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА XVI – XVII СТ. В ОСВІТНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються феномен полемічної літератури та аспекти утвердження освітньої культури ранньомодерної України, що формувалася в складному симбіозі багатьох процесів, які характеризували політичну і духовну реальність XVI – XVII ст. Ідеться про вплив та значення християнської православної церкви, яка задавала напрямок і форми розвитку як культурного процесу, так і освітньо-виховного.

Завдяки феномену полемічної літератури XVI – XVII ст. українська освітня культура збагатилася висновками щодо змісту таких важливих життєвих цінностей, як любов до ближнього, співчуття, милосердя, рівність, справедливість, людська солідарність, християнська співдружність, благочинність і допомога бідним. Моральність тут постає найвищим критерієм в оцінці людини, її життя та діянь.

Ключові слова: полемічна література, освітня культура, християнський гуманізм, інтелектуальна еліта, книжники.

Volodymyr GOTSULYAK,
 orcid.org/0000-0001-8376-0790
 Candidate of Political science, Associate Professor,
 Associate Professor at the Department of Philosophy and Politology,
 Khmelnytsky National University

POLEMICAL LITERATURE XVI – XVII CENTURY IN EDUCATIONAL CULTURE OF UKRAINE

The article deals with the phenomenon of polemical literature and aspects of the establishment of the educational culture of early modern Ukraine, which was formed in the complex symbiosis of many processes that characterized the political and spiritual reality of the XVI – XVII centuries. It is about the influence and significance of the Christian Orthodox Church, which asked the direction and forms of development as a cultural process in general, as well as educational and educational, in particular.

The political thought of early modern Ukraine was formed in the complex symbiosis of many processes that characterized the political and spiritual reality. It is about the correction of the Ukrainian territories that were part of the Commonwealth, about the ideological and religious opposition to these processes of the Orthodox Church, about the religious polemics unfolding between the defenders of Orthodoxy and the representatives of the Catholic and Uniate churches. Important political accents were devoted to understanding the historical past of the Kiev land and the role of the Russian heritage in the formation of Ukrainian society and the formation of national existence. Significant contribution to the development of this problem was made not only by the polemical scholars, but also by poets and writers who worked mainly on Polish-language literature and were translators of Western European ideas on the Ukrainian spiritual and political grounds.

The purpose of the article is to identify the peculiarities of the formation of an educational culture on the basis of the analysis of polemical literature of the XVI – XVII centuries.

It is established that due to the phenomenon of polemical literature of the XVI – XVII centuries. The Ukrainian educational culture was enriched with conclusions about the content of such important vital values as love of neighbor, compassion, mercy, equality, justice, human solidarity, Christian community, charity and help to the poor. Morality here appears to be the highest criterion in the assessment of a person, his life and deeds.

Key words: polemical literature, educational culture, christian humanism, intellectual elite, scribes.

Постановка проблеми. Починаючи з часів Київської Русі, православна церква в її східнослов'янському, руському варіанті, відіграла визначальну роль в українському духовному житті, була важливою соціальною силою в українському суспільстві, інститутом, що утверджував зразки і норми поведінки української людини

і вибір нею політичних пріоритетів на певному етапі історичного розвитку.

Політична думка ранньомодерної України формувалася в складному симбіозі багатьох процесів, які характеризували політичну і духовну реальність. Ідеться про покатоличення українських територій, що входили до складу Речі

Посполитої, про ідеологічний та релігійний супротив цим процесам православної церкви, про релігійну полеміку, що розгорнулася між захисниками православ'я і представниками католицької та Унійної церков. Важливі політичні акценти ставились на осмисленні історичного минулого Київської землі та ролі Руської спадщини у становленні української суспільності й формуванні національного буття. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили не лише книжники-полемісти, але й поети та письменники, які творили переважно польськомовну літературу й були трансляторами західноєвропейських ідей на український духовний і політичний ґрунт.

Аналіз досліджень. Проблема становлення і розвитку освітньої культури в Україні, специфіка поширення полемічних ідей в українському духовному, освітньому житті XVI – XVII ст., формування загальноєвропейського культурно-освітнього простору в період культурно-національного відродження є предметом серйозного вивчення в історико-філософській, українознавчій, педагогічній, історичній літературі. Виникненню і діяльності в українському житті XVI – XVII ст. культурно-освітніх об'єднань, інтелектуальних зібрань, шкіл і колегіумів присвячені розвідки М. Возняка, В. Микитася, В. Перетца, Ф. Титова, К. Харламповича. Філософські аспекти досліджуваної проблеми аналізуються у працях М. Кашуби, В. Литвинова, В. Нічик, М. Поповича, українознавчі – у працях Н. Петрук.

Мета статті – виявити особливості формування освітньої культури на основі аналізу полемічної літератури XVI – XVII ст.

Виклад основного матеріалу. За умови відсутності національної держави церква виступала як легітимна національна інституція і сприяла розвитку інтеграційних процесів у складні й досить неоднозначні періоди розвитку українського суспільства. Важливими були функції збереження основ духовної єдності українського етносу та цілісності його культурно-освітнього простору. Обставини політичної боротьби та духовного існування української спільноти сприяли тому, що православна церква стала інститутом, який виконував функції збереження національної ідентичності. А проблеми існування та збереження православної церкви стали частиною громадської діяльності української спільноти в XVI – XVII ст.

Крім того, церква пропонувала людській спільноті зразки духовного єднання і солідарності, християнської любові та братерства на основі віри в Бога і через систему освітніх і виховних

заходів спрямовувала людину на досягнення їх. Зосереджуючи в собі великі інтегративні можливості, церква впливала на поведінку української людини, на формування морально-психологічного клімату духовного співробітництва і духовної співпраці, відіграла важливу роль у національному самовиявленні українства. Переважно завдяки православної церкві християнська духовність і християнські цінності стали органічною частиною освітньої культури.

Боротьба за православну віру і православну церкву стала інтегруючим чинником у становленні української спільноти, особливо після прийняття Берестейської церковної унії 1596 року. Національний (православний) чинник був важливою характеристикою політичної свідомості руської (української) спільноти.

За часів, коли в Україні ширилася Унія і посилювалися впливи католицизму, консолідуючі функції в українському суспільстві брала на себе православна церква. Релігійне й політичне протистояння в кінці XVI – першій половині XVII ст. стало причиною такого яскравого феномену духовного життя, як полемічна література. Її представниками з православного боку були Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Стефан Зизаній, Христофор Філалет, Клірик Острозький, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, Іван Вишенський. Завдяки їх творам починається рух за відродження руської віри. Найбільшими їхніми противниками були католики Петро Скарга і Бенедикт Гербест, а також прибічники Унії – єпископи Кирило Терлецький, Кирило Луцький, Гедеон Львівський, Леонтій Пінський, Діонісій Холмський, Іпатій Потій, митрополит Михайло Рогоза.

Слід відзначити, що суспільно-політичний ідеал всіх українських книжників часто ототожнювався з істинною духовною церквою. Пояснення цьому можна вбачати в тому, що на формуванні організаційної структури православ'я позначилися особливості політичної системи Візантії та давньоруської державності. Це пояснення менше відійшло від ранньохристиянських ідеалів організації істинного життя, ніж це було притаманно католицькій церкві. Тому українські полемісти православного спрямування і діячі православної церкви за християнськими символами і християнськими сюжетами окреслювали шляхи розвитку українського суспільства.

Колискою західноруської полемічної літератури стала праця відомого і розумного опонента православної церкви Петра Скарги «Про єдність церкви божої».

Твір Петра Скарги є не лише пам'яткою полемічної літератури, а й свідченням ідеологічного протистояння православної та католицької церков з очевидними для того часу політичними наслідками. Звинувачував у всіх гріхах православної церкву також Іпатій Потій. У листі до князя Костянтина Острозького він пише, що в середовищі православних священиків «одно пьянство, лакомство, святокупство, неправда, ненависть, потвары, упор, пыха и надугость и иные злости пануют <...>». До того ж «учителей, казнодеев добрых меж ними и з св чкою не найдешь» (Памятники полемической литературы, 1903: 102).

Реакцією на ідеологічне неприйняття праці Скарги та його уніатських прибічників стала низка талановитих публіцистичних творів православних авторів Клірика Острозького, Захарії Копистенського, Христофора Філалета, Івана Вишенського, Герасима Смотрицького та інших). Українські полемісти гостро критикують догмати католицької церкви, принципи її організації, церковний абсолютизм, особливу роль у духовному й політичному житті римських пап.

Апологети католицизму (П. Скарга, Б. Гербест, І. Потій) відстоювали ідею верховенства римських пап, писали про божественне походження папської влади, вважаючи, що Папа є намісником Бога на землі. З іншого боку, серед українських православних полемістів переважала різка критика інституту папства. Звертаючись до Святого Письма і творів Отців церкви, православні полемісти наполягали на виключно світському походженні папської влади.

З огляду на такі історичні обставини змінюється зміст і характер творчості українських книжників. Головна увага приділяється ними завданням розвитку високих духовних якостей людини. У ході православно-католицької релігійної полеміки українськими книжниками акцентується увага на значенні виховання моральної людини відповідно до ідей християнського гуманізму.

Руська історія і руська спадщина стали основою і головним аргументом, на який посилалися православні полемісти у своїй боротьбі з католиками. У кінці XVI – на початку XVII ст. формувалось також суспільне середовище, яке активно сприяло відродженню руської спадщини та істинної віри. Один із найвідоміших осередків культурно-освітньої та громадської діяльності української суспільності був сформований в Острозі навколо князя Костянтина Острозького. У діяльності гуртка вчених людей, що згурпувалися навколо Костянтина Острозького, фокусувався цілісний процес розвитку української

ментальності свого часу. Ця діяльність розгорталася навколо осмислення проблем православної церкви, пропаганди православ'я, захисту його перед наступом католицької церкви. Крім того, тут досить оригінально інтерпретувалися гуманістичні та реформаційні ідеї, поширювалася реформаційна свідомість.

При дворі князя Острозького об'єдналися православні, католики, антитринітарії, греки, московські втікачі (зокрема, друкар Іван Федоров). Про існування літературно-інтелектуального осередку пише Захарія Копистенський в «Палінодії»: «найдовалися на двор его и мовцы оному Демосфеновы ровньи, и Сафанове и иньилюбомудрцы. Найдовалися и докторовеславньи, в греческом, с лавенском и латинском языках выщв чоныи <...> Церкви и двор того княжати – полньи православных учителей евангельских и апостольских <...>» (Копыстенский, 1876: 1135, 1137). Двір князя Острозького став центром нової освіти, літературної та видавничої діяльності, в Острозі Іван Федоров (чи, як його називали сучасники, Іван Федорович) здійснив видання Біблії церковнослов'янською мовою. Членами гуртка були видатні представники української культури XVI – XVII ст. – Дем'ян Наливайко, Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Мотовило, Клірик Острозький.

Видатною подією в українському житті стало відкриття у 1581 році Острозької слов'яно-греко-латинської академії – першої серед православних слов'ян. У ній навчали трьох мов – церковнослов'янської, латинської та грецької. Серед учителів були греки (Кирило Лукаріс), а ректором її був видатний публіцист Герасим Смотрицький. З Острозької академії вийшли видатні літератори й громадські й політичні діячі, зокрема Мелетій Смотрицький і гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Острозькі книжники були першими, хто усвідомив необхідність боротьби з католицизмом та протидії спробам Папи Римського підкорити собі православної церкву. Герасим Смотрицький у книзі «Ключ царства небесного» виступає гідним опонентом П. Скарзі та Б. Гербесту. Він гостро критикує принципи організації католицької церкви і методи її роботи з православним населенням для навернення його до католицької віри. «Учителеве костеларимского <...> удаются до вас, народове рускіє, розличными кшталты и способы, выносячизацность, святоблivity, можность и над вс ми под небом звирхность своих папешов римских и от них уставленные законы и в ры также, а наших патрыарховкгрецких, и от них держаную

в ру и закон, их вами посполу. Знедов рством, глупством и отщепенством змешавши, пред очима вашими явне топчут ногами а призывают вас в єдність» (Смотрицкий, 1988: 215). Він закликає руський народ не мовчати і не терпіти, а гідно протистояти чужій для Русі вірі, оскільки «молчане з часом слушным за мудрость почитано бываєть и с пожитком, а з часом теж за глупство и з шкодою» (Смотрицкий, 1988: 216).

Пам'ять про своїх предків, про яких ширилася слава на весь світ, і про справи, які вони робили, Смотрицький вважає необхідними умовами для утвердження істинної православної віри.

Смотрицький добре розумів історичну ситуацію, що склалася навколо питань віри і прийняття Унії. Він пише про складну релігійну і суспільно-політичну обстановку: «<...> Розгор ся великій пламень злочитрых и многоглавных ересей, помал по временех вступающих злохулно на преданія церковная, отединая на єдину, даже и до самыя главы церкве приидоша <...>» (Смотрицкий, 1988: 208). Така ситуація була дуже несприятлива для розвитку особистості, культури, процвітала ненависть, зрада, пожадливість серед вельмож і посполитих. Руйнувалися засади української суспільності.

Подібне сприйняття української реальності помітне і в творчості Стефана Зизанія, відомого полеміста і активного діяча Львівського та Віленського братств. Він був критиком світської та церковної влади, активно виступав проти Унії.

Одним з найвидатніших творів кінця XVI ст. є «Апокрисис» Христофора Філалета. Трактат став відповіддю на книгу Петра Скарги і на рішення Берестейського собору. Автор пише про істинні релігійні та політичні причини проведення Берестейського собору, наголошуючи, що справжню вигоду від нього мав Ватикан, польський король, польські магнати і шляхта, а також деякі православні єпископи.

Твір Філалета є однією з найвдаліших спроб критики формального змісту Унії і обґрунтування тих форм життя, які відповідають нормам християнства.

Велике значення Христофор Філалет надає людським чеснотам і моральним якостям людини. Саме вони складають, на його думку, основи ідеального людського співжиття. Слід відзначити, що такий суспільний ідеал багато в чому нагадує аналогічні проекти ідеального суспільства, витворені західноєвропейською філософською та політичною думкою. Так само, як і європейські гуманісти (Т. Кампанелла, Т. Мор), Філалет проєкує таке ідеальне суспільство, в якому були б

відсутні зовнішній примус держави, насильство над людиною і несправедливість. Покладаючись на розум і виправивши всі недоліки, можна побудувати ідеальний суспільний устрій. І такою ідеальною спільнотою є Церква, саме до неї повинна прагнути людина. Отже, міркування про ідеальне людське життя ґрунтується у Христофора Філалета на ідеалізації часів раннього християнства, на відстоюванні духовної свободи людини й права на пошук істинного буття, яке сконцентровано в Богові. Сформульований українським мислителем проєкт ідеальної організації людського буття й ідеального життя української спільноти може бути прирівняний до кращих зразків соціальної утопії, що були створені в Західній Європі.

Слід відзначити, що суспільно-політичний ідеал всіх українських книжників часто ототожнювався з істинною духовною церквою. Пояснення цьому можна вбачати в тому, що на формуванні організаційної структури православ'я позначилися особливості політичної системи Візантії та давньоруської державності. Це пояснення менше відійшло від ранньохристиянських ідеалів організації істинного життя, ніж це було притаманно католицькій церкві. Тому українські полемісти православного спрямування і діячі православної церкви за християнськими символами і християнськими сюжетами окреслювали шляхи розвитку українського суспільства.

Висновки. Отже, зміст політичної думки ранньомодерної України визначався інтелектуальними та духовними спробами українських мислителів осмислити неоднозначність і трагічність ситуації, що склалася в Україні в кінці XVI – на початку XVII ст. у зв'язку з посиленням католицьких впливів і прийняттям Берестейської Унії. Предметом особливої уваги видатних українських полемістів та української суспільності була православна церква. З часів Київської Русі вона була виразником українського національного життя й інтегруючим елементом українського суспільства. Православ'я об'єднувало руський народ у протистоянні католицизму. Тому особлива увага до Руської історії та руської спадщини була однією з провідних ідей української літератури кінця XVI – початку XVII ст. Але об'єктивно склалося так, що захист православної віри і православної церкви був підставою національного розвитку.

Завдяки феномену полемічної літератури XVI – XVII ст. українська освітня культура збагатилася висновками щодо змісту таких важливих життєвих цінностей, як любов до ближнього, співчуття, милосердя, рівність, справедливість, людська солідарність, християнська спільнота тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Копыстенский З. Палинодия. Памятники полемической литературы. Кн. 1. СПб, 1876. С. 313–1200.
2. Лист И. Потeya к князю К. К. Острожскому 3 июня 1598 г. Памятники полемической литературы. Кн. 3. СПб, 1903. С. 985–1049.
3. Скарга П. О единстве церкви божей. Памятники полемической литературы. Кн.2. СПб, 1882. С. 223–526.
4. Смотрицький Г. Ключ царства небесного. Українська література XIV – XVI ст.: апокрифи, агіографія, паломницькі твори, історіографічні твори, полемічні твори, перекладні повісті, поетичні твори / вступ. сл. В. Л. Микитась. К.: Наук. Думка, 1988. С. 212–236.

REFERENCES

1. Kopyistenskiy Z. Palinodiya. Pamyatniki polemicheskoy literaturyi. [Palinodiya]. Monuments of polemic literature, 1876, Kn.1, pp. 313–1200 [in Russian]
2. List I. Poteya k knyazyu K. K. Ostrojskomu 3 iyunya 1598 g. Pamyatniki polemicheskoy literaturyi [Monuments of polemic literature]. Monuments of polemic literature, 1903, Kn. 3, pp. 985–1049 [in Russian]
3. Skarga P. O edinstve tserkvi bojey. Pamyatniki polemicheskoy literaturyi. [About unity of Gud church]. Monuments of polemic literature, 1882, Kn. 2, pp. 223–526 [in Russian]
4. Smotrytskyi H. Kliuch tsarstva nebesnoho [Key of kingdom heaven]. Ukrainian literature of XIV-XVI of st.: apocryphas, hagiography, works of pilgrim, historiography works, polemic works, translated stories, poetic, 1988, pp. 212–236. [in Ukraine]

Статтю подано до редакції 11.05.2018 р.